

YA'ARI AYOObU (6C)

GCF/UNEP/EPA TUMA DUUDIMA SAAWARA ZANTISI “GAANA TURU YA'ARI
PUKPAASIGU BEESIGU TAKKIRI NI DI TA'ABU SOYA TURU DIMA BEESIGU
NI”

TIMBIISI NUUWA TUMPU TUMA WA NI

Sokam Don Sumsi ni u Banji Yetto'aseesi

Tuma wa Yetto'a an kpa talasi

Gbanɔu wa ya wulisi la tindima gbaari ɔn ya nye seem tuma maa ni, kana ka Sulimiinsi boona ni IPPF la, ka ya sunɔi ni n-kye ka tindima mara paasigu ni nuuwa tumpu tuma maa ni ka tuma maa nya nɔbaayi n-zaani – Tuma duu wa yuuri n-nye “Gaana Turu Ya'ari Pukpaasigu Beesigu Takkiri Maaligu”. Tuma wa ya sunɔi ni m-bɔa soori ka nɔndaandima toaai n-yi wahala ni, kana ka Sulimiinsi boonna ni Free, Prior and Informed Consent (FPIC) ka a dɔlisi la Gaana tingbanɔu ni tinzugri maaligu soya zaalkpana ni Timbiisi ɔn boora ka mi beesigu seem.

Tuma wa niya ɔn nye seem nɔa, Tin yetta ni Timbula maa, ti to'asira zaɔɔi m-kpa ni niriba ban pun m-bea daaziya wa ni ka mi ka saa miibu saha ni wuuni saha ni kika saha ni beesigu ɔn kur takkira seem ba ya'ari maa ka sokam siri kur mi di la lala, ka di pala Gaana zaa ɔn mi seem. Ti teesa puuni, Timbiya nyela ninvugɔa ɔn kpea ya'aseaa n-yuui lala ya'ari maa pam ka yi mi lala ya'ari maa asiri, ka laam m-mara beesigu seaa kan wulisira ni lala nira maa yi la lala ya'ari maa ni na, ka ba beesigu maa waligi m-bea ka kɔkɔa ka kya Gaana puuni ya'aseela dima zaa. Tin mara sɔseaa m-baɔna niriba ɔn yi lugunseesi na n-nye:

- (i) i bea i beesigu wa timbiya
- (ii) ka i mara kpakyeoo bee paalu tingbanɔu maa ni
- (iii) Ka i mara yeligu niriba la'ɔɔu daaziisi ni, wa daabiiligu puuni, ni kaya ni ta'ara tuma daaziisi ni, bee ka i mara daaziya piibupiibu yetto'a ni
- (iv) ka i to'asira ya'ari maa dima yetto'a bee zulim koom
- (iv) ka i bu burigi zaaligu seaa tingbanɔu maa zaala puuni.

Gaana tingbanɔu puuni, zaaligu seaa kani n-wulisi ni Timbiisi sumsi ni u bea n-ɔa bee u mara n-ɔa bee buni yaa kaza, amaa burli seeba beni m-mara bunseesi ba tinsi ni amaa ka a bu kpa talasi n-tisi sokam zaa. Tuma wa nin viisi m-baɔi a zaa ti beesigu puuni tuma maa yi piili, n-kye ka sokam baɔi ɔn nye sɔa seem ni ɔn boora seem ka ti la'am n-tumna. Tin yeli ni Zuliya bisi yetto'a ana ka Sulimiɔna booli ni IPPF tuma duu maa, amaa ka ya tumna n-dɔla la ni GCF ɔn zaali seem ka di sunɔi Timbiisi ni ba zaligu ɔn nye seem.

IPPF tuma duu dima wa ɔn ya tum ba tuma seem nyela ba darigi timbiisi m-paasi ba mansi zugu na ka timbiisi maa su tuma maa fukumsi tuma maa yi piili n-tumna. Kana maa ka Sulimiinsi boonna ni IPPF ka di gbinni nyela ni Timbiisi Nuwa Tumpu Tuma. Tuma maa yi ti piili dinkam bea a puuni n-sumsi ni a zaɔi n-tisi timbiisi maa zaa ya zaɔi n-ti ba, ka lahabaari din bea di puuni zaa paai sokam ni din tu seem. Tuma maa piilgu nin sunɔi n-kye ka tuma duu maa niyadima zaa paali, ti yi ya la'amna taaba, ka wulisira taaba ni nyin gba ɔn sumsi ni i tum i tuma seem, ni tin ya mara nimbiritikka n-tisi taaba seem.

IPPF ya zaɔi la ba kpalanzuya m-gbini ni timbiisi ka ba bea saawara ni tuma maa puuni, m-mara gbaari ka toaai n-kaara tuma maa n-nyara an kyanna seem. Di laan m-mara bukaata ni ti toaai m-baɔi tin ya la'am n-niɔi seem n-ta'ai barina an nin toaai n-sa'am tuma maa m-basi din nin kya ka sokam nya ka di tuma maa nyoori, ka nɔndaamma wahala baligi. Tinseesi tin yiisi

ni ti tum tuma wa maa, yi niŋi nimbirimooa n-niŋi tuma maa ni tuma duu wa maa ŋon ya taasi labginsim seesi na zaa maa ya mara la nyoori n-tisi tindima maa ka beesigu niŋi nya'asim n-tisi tindima maa.

Dizugu din bea di puuni nyela, IPPF tuma duu dima n-ya gosira tuma maa ka a tumna, ka di nyela tindima ya mara la yeligu m-bea saawara puuni ka tuma maa tumna ka ti zaa la'am n-di nasara. Tuma wa maa niya nyela din ya niŋi seem ka sokam nya u manŋa beesigu puuni, ka ti zaa baŋŋi pukpaasigu beesigu ŋon takkira seem ni tin ya dola a seem n-koora ti bunkoora ka nondaamma zaa niŋa maai Gaana tingbaŋŋu ni.

Tuma maa piiligu Yetto'akpana.

Pukpaasigu tuma Gaana turu wa na suŋna la tuntumniba daadambeelim kobgu puuni vaari pisinii, ban mun koora eeka bisibisi seooni n-zoaa ba puuni, ni ban koora n-sa'asira ba noori diibu, ba mara la kuya ni leemi ni suusi n-tumna, ban bu mara sulimiinsi bunkoora n-koora.

Saa ŋon yi ŋmaai n-yuui pam turu wa na maa bu kye ka kom yiira ka kyara turu wa. Tuulim din bea Gaana Turu wa na maa kye ka koom bu ya'asira nyuusigu, ka kobulisi an nye bulisi, ni mo'anaama, ni kuldaasi an mara koom ka bunkobbaaligu ni ninsaaldima nyuura, ka mara n-yo'ara ba wuuni gaadi puuni buna la nyuusigu yi bu toa. Tuulim yi kur paasira ka saa bu miira, lala maa yi kya ka moori an ka bukaata n-yi buli na, n-taasira bunvuya ni bunvuribisi an sa'amna bundira na. Yaasa, saa maa yi laan m-mi n-yakki di yi taasi la kopeeligu na Gaana Turu ya'a maa seesi ni na, n-sa'amna bumbula, n-dira nyovuya ka sa'amni arizikki ni bunmeera ka kabra kulibo'asi Gaana Turu ya'ari wa na, n-kye ka a nyuusira yooma wuuni saha, ka kya ka kooma kabra mo'anaama n-sa'amna a, ka kulisi yi kpalim n-doya ka ka kooma.

Tuma duu wa yina ni ni ka suŋŋi m-baligi nondaandima pukpaasigu tuma Gaana Turu ya'ari wa na ti tinkpansi wa ni, din nin kye ka bundirigu beni ka laan suŋŋi pukpaasigu ni bunguula. Soya ata ka Tuma Duu wa ya dola n-tum ka tuma maa, ana n-nye saa miibu baŋsim ni tin ya niŋi seem m-baŋŋi ni wari nin beni yuumni wa bee saa nin mi m-paai, ka ti laan m-baŋŋi bunkooriseesi tin ya koora sahakam zaa puuni ka a toaai n-niŋi, ka boa soseaa tin ya dola n-nyanŋi n-koora wuunni bunkoora, ni tiisi saabu ka bo soori n-toaai m-kpamsi ti tingbaŋŋu wa alaafea ka ka mara tam, ka bo soya din nin suŋŋi n-ta'a kunkuna ni na'ama sarati (wa mo'agbirima ta'abu, ni tiisi saabu ni bugum tuusi n-ku bundira diibu ni) ka baŋŋi tin ya niŋi seem n-ta'ai koom ka bu ku di ti bunmeera ti tinsi wa puuni.

Tuma wa ya purigira la nampɔŋŋu buta zugu ni n-tum: A piiligu ya nyela timpuuni se'asigu ni tuma maa neema saabu, Saa miibu ni wari bee wuntaŋŋa yiibu bamsim tabibi tuma neema saabu Turu ya'ari wa na tinzugu seaa ni, ka sa lala tabibi tuma neema wa maa seaa nyɔŋni ya'ari wa ka ka tumni n-wulisira samillibeeo ni sawaribeeo alaama dima. Tabibi neema an ya kpa n-zaani tinkpansi maa ni maa, ana n-ya taasira lahabaya n-tira tabibi neema an bea ya'ari maa zaa tinzugu maa ni maa ka a baŋna din kyanna, ka a zaa la'am taaba n-tumna ka seeli ku toaai m-miligi tuma maa ni. Ti nin laan n-tisi tindima maa gba bamsim din nin kya ka ba baŋŋi ba tuma ya'ari ŋon nye seem ni ban ya niŋŋi seem n-kye ka lahabaari paai kan sumsi ni ka paai soa zaa, lala wa maa nin kya ka baŋsim maa maali m-paasi m-kpamsi tinkpansi maa ka ba mara tabibi tuma neema maa n-leera taaba baŋsim, dina maa n-ya kya ka sokam ti nyanŋi n-zaani u gaama zugu m-mara bukaata ti tinkpansi maa ni tuma wa zugu.

Lala tuma wa maa ya danɗi m-piili la ti Turu wa na wuntampusiri ya'ari wa na, ni Duuri wuntampuri ya'ari wa sa ni Duuri wuntanluri ya'ari wa

Gaana Turu ya'ari wa na zaa, ya'a anii ka ba pii Gaana Tura wa na zaa dama lala ya'a wa maa m-mara tuulim pam. Ya'a anii maa n-nye:

- Jirapa, Lambussie, Lawra ni Wa, Duuri Ya'ari Wuntampusiri tinsi n-la
- Binduri ni Garu Duuri Ya'ari Wuntanluri tinsi n-la; ni
- Mamprugu Nyaanɗa Saani wa tinsi ni Yunyoo-Nasuan an bea ti Turu Ya'ari Wuntanluri wa na wa.

Ya'a anii wa maa puuni, tuma wa ya taasi la pukpaasigu ni beesisunɗu na n-tisi tinsi koɓga ni pisi yuuma ayɔɔi sunsukkuni, ka bo ta'abu n-tisi pukpaariba zaɗi n-kyanɗi saa mi m-pɔsɗi daaziya ya'a anii maa wa puuni.

EPA tuma duu dima n-nya ban ya tum tuma maa, n-ti paasi ni Bundira Gosibu ni Pukpaasigu tuma yiri dima, m-paasi ni Saa miibu ni Sawari tabibi tuma baɗɗniba ni Koom tuma yiri dima n-ya la'am taaba n-taasi pukpaasigu tuma baɗsim na, ni tiisi ni bunkoɓri ni moori ni buneembisi ɗon dira seela zaa baɗsim na din nin kye ka tinkpansi ni pukpaasigu Gaana Turu ya'ari wa na nin kpamsi ka ti baɗi bumbura kam zaa buribu saha ni a niɗi saha din nin kya ka ti beesigu maali m-kpamsi.

Timbiisi Nuwa Tumpu Tuma Maa Puuni Daliri

IPPF yina m-pun maali la siri ni din sumsi seem ka danɗi m-ɗmea saawaara ni tuma duu kan tumna ni Timbiisi ban bea Gaana la ka beesigu maali n-labgri IPP(s).

IPP(s) dima wa, yi naai ba tuma zaa, ba nin sunɗi n-gosi ka laan m-maali m-kpamsi Timbiisi la'amabisibisi zaa, din niɗi sunɗi ka ti la'amna taaba ka di mara gbinni, ka laann-gosi n-ta'ai barina an nin toaai n-yi paalu na n-daam ti beesigu.

Tuma wa maa bu ya goɓi n-ti la ti ninvugseeba ban nuusi bea ban ya piili tuma maa koɓa, ni ban gbaara gbaari, ka maanna toa ɗon ya toa n-sakki taaba seem wa din pun n-soɓi n-dooli seem. Hali Gaana ɗon bu wulisi Timbiisi la'annu seaa an dola soya ni tingbaɗɗu zaaligu puuni maa zaa yori, GCF Timbiisi zaaligu maa ya dola la tinduya zaala maaligu soya la. IPPFwa pun maali la siri ni ka sunɗi Timbiisi bee zuliya bisi an bea tinsi ni ka ba nyanɗi m-paali anɗo zaa wa ba ta'ara ɗon wulisi seem, bee ban daa pun mi piiligu ni sa din daa nye seem ka di nin mara ta'abu n-tira tuma maa. Gosima tigna wa n-nya gbambila kan soɓi n-wulisi tuma maa ɗon sumsi ni a kyenna seem.

IPPF ni IPP(s) yelibooru pun n-gosi ni m-baɗi tuma maa ɗon kpa n-zaani daaziiseaa ni, ni tuma duu maa tuma ɗon ya dola soseesi n-naai seem, bee tuma duu maa tuma tumpu saha ɗon nye seem. Tuma maa soori wa kpa ni n-tisi IPP labgisim tuma tumpu saha din ni sunɗi m-gbaai ni Timbiisi ka ba beni haali ni tuma maa naari ni, ni tuma maa lahabaari tisibu puuni. Aniya dima wa maa labginsim puuni ka tuma maa ya piili, disaha ka tuma duu maa yi baɗi tinsi an ya di tuma maa nyoori ka baɗi Timbiisi ban ya bea tuma maa ni n-nya di labginsim ba ningbina ni.

Tin tɔ'asira Gaana Timbiisi maa - fulaadima ban guri nigi gba nyela ban bea ti timbiisi maa puuni ka ti ku laan n-toaai n-gaŋŋi ba ti tuma n-ŋɔa taabu puuni. Amaa IPPF ya gɔsi ni n-tum ka tuma ni din kpa ni ka tum ni ninvugseeba ka gaŋŋi kani, di mun ya dɔla la tin deaai lahabaya seem ni tuma wa maa aniya ni ka tuma ŋɔn nye seem. Ka mun kur ya tumna ka tuma n-dɔla la ni niriba ban bea tinkpansi maa ni waligiri ni gaŋŋi ni taaba kani

Tuma duu maa wulisira la ni ba mara gyerigiri n-ti taaba tuma maa ni, ka ban ya su tuma maa gbaai daaziiseaa ban ya la'amna m-kpaamna taaba ka mara saawaara ŋmeebu ni tumadima, tuma daŋni gɔpiiya ni anii sunsukkuni. Dinŋɔa n nin kya ka Timbiisi maa, ni tuntumniba sufu boora taaba ni ba tuma duu maa tumpu saha. Ka fiilim bɔ'a din bea ban su tuma maa ni tuma tumpu saha sunsukkuni, tuma duu maa na ku kpalim n-su Timbiisi maa bumboora, n-la'amna ni daadam n-tumna n-suŋna taaba n-teaara taaba zaaligu kpaŋsigu ni labginsim paasigu.

Dinzugu IPPF yina ni ni ka suŋŋi n-wulisi ban nuuwa bea tuma maa ni tuma maa ŋɔn ya zaani daaziiseaa ni, ni ti la'am taaba n-tum zaŋŋi n-gyanni FPIC zaaligu soya- (Yɔlisigu, Niya ni Lahabaari Gyegiri) n-wulisi ni tuma duu maa paai tingbaŋŋu ni tinduya zalkpana ka ti tisi Timbiisi soya gyirima. Din ya yi tuma maa ni m-paasi nye la: i) viisi m-gbaai daaziya ni Timbiisi la'am gbaai din ya dɔla tuma maa soya; ni ii) n-la'asiri piiligu lahabaari din nye talasi din ya taasi IPPs labginsim maa na n-ti paai ya'aseaa din sumsi ni tuma tumpu din nin taasi anfaani n-ti la'ama maa ka bɔa daadam di n-sa'asi taaba ni daabiiligu anfaani. Tumseesi an ya tumni zaŋŋi n-gyanni IPPF maa ana n-nye:

1. Gɔsi m-bɔa daaziya kan veela ka tuma maa nin toaai n-zaani, ka zaŋŋi Timbiisi la'ama nuuwa n-gyeri tuma maa piilgu ka labgi yelimaŋni soya din ya wulisi ba la'am taaba tuma duu tuma tumpu saha zaa.
2. Ti zaŋŋi Timbiisi maa yelimaŋni n-tiri ba, m-paasi ba yelimaŋni zaŋŋi kyaŋŋi FPIC tuma maa ŋɔn ya tum seem, ni tuma maa gyili n-kaara ka viisira a.
3. N-gaari toonni n-wulisi tuma maa nyoori ŋɔn ya suŋŋi ba seem zaŋŋi n-kpa la'am tum ni saawara ŋmeebu ni taaba, ka su Timbiisi maa bumboora zaa.
4. N wulisira IPPs labginsim zaŋŋi n-kyaaŋŋi la'am n-gbaai din mara gbinni tuma maa tumpu saha ka gɔsi n-tisi yelimaŋni niyadima maa paaliya zaŋŋi kyaŋŋi an sobi seem m-pa gbaŋŋu maa zugu (daaziya maa ni, Ya'ari maa ni, Ya'aya'a maa ni) m-paasi tuma maa zaalkpana n-tisi tuma tumpu ni tuma maa ni. Aniya dima wa n-ya wulisi ni Timbiisi wa gba nuuwa bea ni ni ka tuma maa maali m-veela gɔligɔli, tuma maa tumpu saha, ni tuma maa gyilli viisi ka di dɔla wa la'am tum zaaligu ni labgiri paasigu.

Tuma duu wa yi pilli ka tuma

1. Ban viisima m-bɔ tuma duu maa ŋɔn ya zaana daaziseaa ni ka tuma maa tum, din nin kya ka ban nye tingbandima soa ku toaai n-ti doaai dindahinseaa m-mara nangbankpeenni ni tuma toonni kyenna, ka tuma maa aniya ku ti nyaŋŋi m-paali ka niriba di ka anfaani ka nya labginsim wa ya'ari ata ŋɔn wulisi seem la.

2.Ka zaŋŋi saawaara ŋmeebu n-gaŋŋi Timbiisi zaŋŋi n-kyanŋi FPIC ŋon dola soseesi n-tumna, ka nyaŋŋi gbaai n-yiisi tinsi m-mara a ka to'asi tuma wa lahabaari ba mammanŋa yetto'a puuni ni soya an nye kaari soori ni kyippi. Saawara ŋmeebu tuma n-nye a, ni labigri din mara gbinni ka dola ni FPIC zaalikpana. Saawaara anŋa n ya nye tuma maa bunseesi an ya yaligi niya din kyenni na, wa (IPP) Timbiisi niya an ya viisi n-gbaai la'angu bisibisi ni ban ya di tuma maa anfaani sunsukkuni, kaman wa ban mammanŋa beesigu ni tumbisibisi seesi ban tumna n-nyara n-dira tuma maa piiligu ni tuma maa lahabaseesi an sobi doya gbanŋu ni la.

3.Kaman paalu ni yetto'a ni saawaara ŋmeebu soya n ya wulisi ni ti deaai tingbanŋu ni ti zaŋŋi n-tum tuma, tingbanŋu maa bo'a gbaai ni paalu deaai n-su nyela ban din gaŋŋi seesi tuma wa ni, balante ban mara nigi n-goora n-gyinna ka a ŋobra wa fulaansi. A seesi n-nye seooni nigi ŋon ŋobra ya'aseela, ni ban kyenna n-lonna tingbanseesi, ni nigi koom nyuubu daaziiya ni kaari ya'aseesi bee timbisibisi an mara fa'ari ka tindima dira. An yan dola seem ni an sobi n-dooli zaŋŋi n-kyanŋi tinŋa maa sawara ŋmeebu ni la'am taaba m-bo'a daaziiya n-la, hali lala paalu dima maa sumsi a mara la sehara gbana. Ya'asea tuma wa ŋon ya tuma ka di nin daam ya'a wa, di nye ya'aseela ka tuma maa gbaai n-zaani ni di tum bee daabiiligu yeliginsim, tuma maa ni zaŋŋi yolisigu n-dolisi ka wulisi ni FPIC zaalikpana zaani ka noba zugu poi ka tumseesi an kpalim yi tugi.

4.Kpanmanŋa puuni ka IPP bo'a soya din nin kye ka Timbiisi mara soori sunŋa ni soya an ya yoaai ka ba nyaŋŋi n-tum ka gbaari gbaari ni tunseesi an ku nyaŋŋi ba. Din toaai n-niŋi ka tinseesi ban ŋmea saawaara maa nin toaai pii ni ba ku doli tuma duu dolisi maa, di kpa la latalasi ni FPIC deaai tuma maa din nin kye ka tingbanŋu maa nyaabu pa araha ni Naawunni bunnaama ni tuma an nin takki paalu maa zaŋŋi n-tum tuma niya bee soya an ya dola.

5.Kpanma i manŋa ka Timbiisi maa ni seeba nye po'aba ni doppa zaa yina n-la'am taaba m-beni, ni ta'ara ŋon wulisi ka zaali seem, ka kye ka ba banŋi ni ba mara soori ni ba nye ban boori seela din nin kpamsi ba ka nya vuusim ba nuusi tuma duu maa ŋon dolisi ba seem.

6.Gaŋma ka viisi n-nya bairina din bea Timbiisi maa ni tuma maa puuni, ni saawaara an mara gbinni ni an sobi dooli puuni. Di yi ti niŋi tuma ŋon ya tum ka ba viisi m-gbaai ni zaba barina piili n-doaara bee danŋadanŋa tuma, di sumsi ya bo'a soori din ni kye ka la'am n-tum dolisi beni ni ban ka tuma ni ban gyinni ni ba nigi (bee ban gyinni ni ba beelabeela) sunsukkuni ni dolisi an sobi doya bee kaya ni ta'ara soya

7.Tuma maa saawara din mara gbinni, n-la'am ni Timbiisi ban yaa zaa be tuma maa ni bee ban yaa nye beela tuma maa ni, m-paasi ban gaŋŋi seeba, sumsi ba bo'a IPP labginsim din ni ta'ai Timbiisi yelimanŋi boobu zaŋŋi n-kyanŋi tuma maa tumpu saha din ya doli ni piiligi sa nyoori asiri din so'ai ni la'am gbaai n-tum. Lala niyadima sumsi a paasi m-maali m-bea din sobi m-bea gbanŋu tuma maa ni, ka gbaari nyoori din yiiri na tuma maa zaa ni, ni la'ama an go'i n-gbaai maa. Ya'aseela di yi sumsi ni IPP maa nin toaai gaŋŋi soya din ya la'am n-kpeesi Timbiisi bamsim, tuma, ni teesa, ni din tuuri wulsi tumseaa zaŋŋi n-kyanŋi tuulim maa ni, ni tingbanni zaŋŋi n-tum tuma, ni arizikki zaŋŋi n-tum tuma ka di yuui ka bu naara, ka di zaŋŋi m-paasi labginsim tuma daaziiya ban ya bamsiri tuma, ni bamsigu tuma.

8. Ya gɔsi m-pii tuntumna ɛɔn mari ninmoaa ya'ari tuma yinni kam ni ka su tinsi anɛɔa zaa maa ni n-kye ka tuma maa tugi n-kyenna ni niriba la'am taaba n-tum ni saawara ɛmeebu.
9. Ɖmeema saawara an nea tinsi maa puuni n-tira Sulimiinsi ɛɔn boonna tuma duseaa dima ni Grievance Redress Mechanism (GRM) ni: i) ka goaai zabri tinsi maa puuni kaya ni ka di dɔlisi ni ba ta'ara soya, ka tira nadima gyirima; ni ii) Ban ya gɔsi n- zaɛɛi ba kpalanzuya m-gbini taaba seem din ya gɔsi nya ka GRM ɛɔn boora soseesi maa paaya zaɛɛi kyaɛɛi la'ama ban mi a yela ka labi n-maali soya an ya dɔli n-tum n-sa'ai taaba ni an tisi ta'ara soya ni yelimaɛɛi.